

**ПО ВЪПРОСА ЗА ОПОЗИЦИЯТА
„СВОЕ – ЧУЖДО“ В БЪЛГАРСКИЯ ФОЛКЛОР
(ВЪРХУ МАТЕРИАЛ ОТ ПОСЛОВИЦИ И ПОГОВОРКИ)**

Елена Нейчева
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

**ABOUT THE OPPOSITION *OWN-FOREIGN*
IN BULGARIAN FOLKLORE
(IDIOMS AND PROVERBS)**

Elena Neycheva
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

This article is about the opposition “own-foreign“ in Bulgarian folklore. Examples are selected from dictionaries of idioms and proverbs that show typical categories which include this opposition. The opposition “own-foreign“ exists in all aspects of Bulgarian people’s life – home, the family, moral and educational standards, in regulating relationships. The valuable is connected with “the own“, while the less valuable – with “the foreign“. The “own“ is always correct, good, beautiful, useful, elevated. The “foreign“ is incorrect, bad, terrible, undue, disparate.

Key words: own, foreign, folklore, proverbs, idioms

В житейския си път, както е известно, човекът има много променящи се характеристики – социална среда, класова общност, възрастова група, но една от тях е изначална – неговата етническа самоличност. Разбира се, човек не се ражда руснак, българин, грък, турчин, а става такъв. Въпросът е тъкмо в ролята на това ставане за формирането на човешката личност. Етнизъмът е гледна точка на личността към света от позицията на собственото му съзнание за етническа принадлежност. Етничното има общочовешко значение и е предпоставка за самоутвърждаване на човека по посока на общочовешкото, на родово определящото в съдбата на отделния индивид. И колкото и да са банални изразите като „борба за българщина“, „български родов

корен“ и т.н., те подсказват, че става дума не само и не толкова за опазване на своето, колкото за съхраняване на един фундаментален принцип на човешкия свят – принципа за необходимото и достатъчно многообразие, благодарение на който се разгаря социално-историческото творчество на човечеството. В този смисъл борбата за „своето“ е борба за света, борбата за национална идентичност е висша добродетел. Т.е. етнизъмът не е фактор за самоотлъчването на човека от света, а форма на приобщаването му към него.

Процесът на създаване на българската народност като етническа цялост завършва към края на IX и началото на X в. Това е времето, когато европейските народи заемат своето място върху етнокултурната карта на Стария континент.

За да опознаем и разберем даден тип култура, се изисква да се познават преди всичко нейните носители в различните аспекти на същността им – етническа, социална и психологическа. Във фолклора се ръководим от презумпцията, че човекът е определящ фактор и феномен на културата, като не само я създава и развива, но в този процес създава и моделира и самия себе си.

Във фолклорната култура липсва категорията *свободно време* като ниша за културно производство. Времето на човека се е разпределяло между труда, празника и ритуала. „Тези три обобщени типа дейност поражда ситуации, в рамките на които според традицията се възпроизвеждат точно определени текстове на културата“ (Бочков 2002: 40).

Пресъздаването на един и същ фолклорен текст, дори и след кратък времеви интервал, вече представлява два разновременни варианта. Именно това е един от важните аспекти на устния разказ – присъствието на колективни стереотипи, версии на преживяното. Съществува и речева вариативност не само като диалектни разлики, но и като реален билингвизъм в отделни региони със смесено население. „Паметта в случая не е сбор от информация, която се актуализира, а процес на творене, чрез който се съхраняват в думи най-важните моменти от живота, ценностите, които му придават смисъл, и посланията, които трябва да стигнат до околните“ (Фолклорната култура 2002: 54).

В далечното минало отделните фолклорни жанрове не са били равноправни помежду си. Църковните власти са се обявявали против всички видове обредни песни, против вълшебните приказки, клетвите и гаданията. Също така църквата се е отнасяла недоброжелателно и към любовните и хумористичните песни, „защото те със своята жизненост противоречат на аскетичния идеал през Средновековието“

(Христоматия 1991: 229). За разлика от много други дялове на народното творчество по това време пословицата е един позволен жанр и даже е доста близка до литературата – писателите употребяват народни пословици в своите произведения и обратно – пословици с книжовен произход постоянно навлизат в народната среда. (Въпреки че като книжовни се отбелязват предимно такива, които са с библейски произход, т.е. взети от свещените книги.).

Пословиците и поговорките са многобройни и са най-разпространените народни умотворения. Те са свидетелство за мъдростта на народната душа, носители на традиционната нравствена култура. Те разкриват същността на човешките действия и постъпки като добродетелни или порочни. Самото възпитание при липсата на училище се е извършвало през вековете и чрез внушенията на народната мъдрост. Когато здравият смисъл се съчетае с опита, мисълта се избистря и се намират най-точните езикови начини за изразяването ѝ, каквито откриваме в пословиците и поговорките.

Още в праславянската семиотична система присъства цяла верига от бинарни опозиции: живот/смърт, небе/земя, ден/нощ, светъл/тъмен, близък/далечен, дом/гора, свой/чужд и пр. В тези случаи първият член има положително значение, а вторият – отрицателно. „Ние“, „нашата общност“, винаги е носител на положителна оценка: „своето“ е винаги правилно, добро, красиво, полезно, възвишено. Съответно „чуждото“ е свързано с негативни характеристики – неправилно, лошо, грозно, вредно, опасно, смешно.

Опозицията „свое – чуждо“ присъства в почти всички аспекти от живота на народа, като се започне от дома, семейството и се стигне до нравствено-възпитателните норми, регулиращи отношенията с другите.

Жилището е първата крачка във формирането на понятие за пространство в човешкото съзнание. Обособяването на неговата вътрешна структура е и акт на свързване на микрокосмоса с макрокосмоса. В същото време сакралната точка в дома е огнището. Срещу това стои периферността на останалите обекти в къщата – напр. на вратата (или прага). Позитивната ценностна натовареност на обектите „двор“ и „дом“, „гнездо“ присъства мощно във фолклора и разбира се, в пословиците като символ на „своето“, мило, скъпо на сърцето.

„У дома и стените помагат“

„Бащино огнище, топло пепелище“

„На чужда къща комат не дават“

„По-добре в свой курник, а не в чужд сарай“

„Свека квачка на гнездото си е яка“

„Своя къщица, своя слободица“
„Секи е на къщата си господар“
„Секи петел на буницето си пее“
„Секи рак в дупката си е силен“
„Сяка квачка на свой полог излупва“
„Сяко куче пред вратата си лае“
„Сяко тиле на гнездото си пее“

За население, занимаващо се предимно със земеделски труд, важно е осигуряването на благополучие, плодородие и здраве. Трудът се приема като съзидателен процес, резултатите от който принадлежат на човека, взел непосредствено участие в него. В този смисъл плодовете на труда представляват собственост на всички членове на семейството и се ползват за удовлетворяване на нуждите им. Изработеното със собствените ръце е по-сладко от взетото наготово. Народът казва:

„По-добре своя леца от чужда кокошка“
„Печеленото с чужд труд лесно се изяжда“
„Горчив е чуждият хляб“
„Чужда чорба ситост не държи“
„По-добре свое яйце, а не чужда кокошка“

Привързаността към земята, подхранваща пословичното трудолюбие на българина, е отразена в примерите:

„Мойта земя да ми пие кръвта, а не чужда“
„По къра няма чужди гроб“

Именно затова народът не може да се примири с мързела и го заклеява като един от най-ужасните пороци.

„Тежко на Ката чуждо млеко да чака“
„Който се надее на чужда трапеза, той гладен остава“

Народното творчество „рядко преминава границите на народно-битовото, рядко навлиза в гражданските отношения и борби“ (Христоматия 1991: 185). В патриархалното общество родителите и старите хора се радват, общо взето, на уважение и почит. Мъжът и жената са пазители на дома, на семейното огнище. В редицата на „своите“ жената е тази, която отговаря за подредбата, домакинството, отглеждането на децата.

„Жена трябва и за добро, и за зло“
„Мъжът е гостенин вкъщи“
„Мъжът държи къщата, жената я краси“
„Бий жена си – бий главата си“

Именно заради това нейно ограничаване предимно в пространството на дома или въпреки него „мъжкото“, съответно бащинството, е на върха на ценностната пирамида. В опозицията „мъжко/женско“ то е маркираният член, който влиза в една семантична редица с категории като „чист“, „силен“, „справедлив“.

„Бащина поука – синова сполука“

„Бащина благословия къща зида“

И обратно – жената се оказва в немаркирана позиция и се асоциира с понятия като „слабо“, „нечисто“, „грешно“, „опасно“. Като цяло образът ѝ е противоречив поради консерватизма на патриархалното общество.

В семейно-битовите образи са отразени и постоянните дребнави разправии между членовете на семейството. Често между „своите“ и дошлите отвън се създават сложни, заплетени отношения, които тровят живота на семейството и са намерили силен отзвук в народното творчество. Димитър Осинин обяснява това с песимистичната настроеност на българина, който вижда и отбелязва предимно нерадостното, отрицателното.

„Братята са братя, па и те се скарват понякога“

„Брат за брата умира, но и брат брата убива“

„Брат на брата по-дълбоко очи вади“

„Братска злоба мяра няма“

„Зет като лед, син като млин“

„Пред хората мед, пред своите оцет“

Свекървата е обикновено набеденият зъл дух в семейството, а положението на невестата е важен проблем. Тя е преди всичко чужд човек и я третират като такъв, както чуждото пиле всички го кълват. Колкото и неволно и без злоба да става това, тя като чужда понася тежко и най-малкия укор.

„Свака свекърва своята снаха мрази“

„Зет син не става, нито снаха – дъщеря“

„Чуждица, не своица“

„Били се етървите, изпатила свекървата“

Но разбира се, има и примери за това, как

„Кръвта вода не става“

„Брат брата не храни, ама си го брани“

„Брат брата не храни, ама тежко, който го нема“

Значимостта на детето проличава в няколко интерпретативни аспекта. От една страна, то е представено като „притежание“, „собственост“:

*„Свека крава своето теле лиже“
„Сяка квачка около своите пилета квачи“*

От друга страна, децата са релевантни за социалния статус на „стопанина“:

*„Каквато козата, таквоз и ерето“
„Каквато крушата, такваз и крушката“
„Каквато кравата, таквоз и телето“
„Каквато майката, такваз и дъщерята“*

Моралът на народа е неизчерпаем източник на високи нравствени добродетели. В рамките на тези добродетели се проявява и категорията „свое – чуждо“. Могат да бъдат обособени следните тематични полета с положителна конотация:

А) умереност и скромност:

*„В чужд манастир свой псалтир не чети“
„В чужда къща не си простирай краката“
„В чужда манджа сол не туряй“
„Не се бъркай в чужда работа“*

Б) честност, почтеност:

*„Счупен съд е чуждият дом и тесен кладенец чуждата жена“
„Да ти не влязва в къщата чужд гвоздей“
„Чуждата жена не е жена“*

В) човечност:

„По-лесно е да бъдеш с чуждото добро добър“

Същевременно на присмех се подлагат или се осъждат редица човешки слабости и пороци. Тук са налице следните тематични полета с отрицателна конотация:

А) алчност:

*„Имаш ли око на чуждото, не виждаш своето“
„Хлъта като куче по чуждите пари“
„Моето си е мое, чуждото е общо“
„Щото е твое, то е и твое, и мое, а щото е мое, то е само мое“*

Б) завист:

*„Комшийската кокошка се вижда като гъска“
„Комшийската кокошка се по-голяма от нашта“
„Комшийската кокошка все по-едри яйца носи“
„Людската кокошка му се вижда като патка“
„Людското е сè по-голямо“
„У чужда коза по-много лой“
„Чуждо цвече рано цъфти“*

„Чуждото яйце е с два жълтъка“
„Чуждото е сè по-хубаво и по-сладко“
„Що е сладко, чуждо, братко“

В) експлоатация на труда:

„На чужд гръб лесно се живее“
„Бели ръце, чужд труд“
„Бели ръчички с чужди парички“

Г) непочтеност:

„С чуждо жито помана прави“
„С чужд хляб бащин помен не прави“

Д) нескромност, нахалство:

„Чегато с чужди уста гваче“
„С чужди уста хляб яде“

Е) използвачество:

„Който язди на чужд кон, отсред пътя пеш тръгва“
„Людското жито за душа по-лесно се раздава“
„На чужд гръб сто тояги са малко“
„От чужда торба е лесно за даване“
„С чужди пари евтино се купува“
„Рой роила с чужда сила“
„С людски ръце иска да вади кестените из огъня“
„С людски ръце лови змиите“
„С людско блюдо задуша“

Ж) кражба:

„Чужди пари пръсти горят“

Ако обобщим всичко дотук, виждаме, че ценното се обвързва със „своето“, а малоценното – с „чуждото“. „Своето“ е винаги правилно, добро, красиво, полезно, подредено, извисено. И обратно – „чуждото“ е неправилно, лошо, грозно, излишно, объркано, принизено.

Срещат се пословици и поговорки, които будят недоумение как са създадени от един и същ народ. Те са пълни антиподи по своето значение, напр.:

„Чуждата жена не е жена“ – „Чужда булка кости няма“
„Сама ръка и в морето не може да се измие“ – „Всяка коза за свой си крак“

Това вероятно произтича от факта, че здравият разум ни съветва да постъпваме по различен начин, когато сме поставени в различни ситуации: от една страна, своето отражение дават морално-битовите традиции и навици, а от друга – динамиката на житейските ситуации.

Интересни са разсъжденията на Юрий Венелин по повод на фолклора на балканските славяни. Той казва, че има народи, в чиито песни не ще открием нито капка кръв. Там има „разврат, вероломство, интриги, безчестие, дори магии или отрова, но ни една капка кръв: ни сабя, ни кинжал, ни дори ножче. Но балканските славяни не са такива хора, у тях във всичко трябва да има трагедия. Походката им е права, величествена, театрална, животът им е трагическа драма“ (Христоматия 1991: 8).

Друго, което прави впечатление, е, че в същинските български пословици не се говори за любов... Както казва Славейков, те коментират и осветляват външния живот, обществените отношения, борбите на човека със съдбата, с неволята на живота... Любовта бяга от пазара на живота. Тя търси самотност.

Образът на *чуждото* или *своето* присъства в доста голям брой пословици и ако се задълбочим, бихме го открили в изразите:

„*Боже опази от влашки вълци и от беломорски гърци*“

„*Турчин побратим и калугер девер не хващай*“

и др. подобни, защото например в епоса линията на разделяне на пространството е по оста „свое“ – „чуждо“, като някои области са се смятали за „свои“ – Софийското поле, Прилеп, а други – за „чужди“ – Влашка земя, Анадола и т.н.

В пословиците, тези кратки житейски максими, откриваме преплитането на личен и колективен опит. Често темите произтичат от лично преживяно или звучат като декларации от името на поколението. Различни са моделите на обобщаване и интерпретация на опита, но това, което категорично може да се каже за пословиците, е, че те отразяват националния характер, защото са вид реакция, отношение и оценка на действителността. Както казва М. Семов: „Характерът се определя от фактори, а се изразява в реакции, в отношение към ценности“ (Семов 2001: 103). А както виждаме от примерите горе, във вековете българинът е съхранил морала, етичните норми като част от националния характер, което доказва твърдението, че характерът на един народ е много по-постоянен и по-трудно изменчив от бързо променящите се исторически условия и обстоятелства. „Свое“ и „чуждо“ присъстват в съзнанието му като символи на родното и далечното, на семейството и – „другите“, на личното, неприкосновеното и общодостъпното и рядко отношението му излиза извън рамките на тези постулати.

ЛИТЕРАТУРА

- Бочков 2002:** Бочков, Пл. *Увод във фолклорната култура*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2002, 275 с.
- Динеков, ред. 1972:** Динеков, П. *Проблеми на българския фолклор*. София: Изд. на БАН, 1972, 428 с.
- Семов 2001:** Семов, М. *Българска народопсихология*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2001, 827 с.
- Славейков 1954:** Славейков, П. Р. *Български пословици*. Под ред. на М. Арнаудов. София: „Български писател“, 1954, 644 с.
- Станков 2004:** Станков, Д. *Нравствената култура на българския народ*. София: АРС, 2004, 495 с.
- Фолклорната култура 2002:** *Фолклорната култура и човекът*. Съст. Кр. Кръстанова, Ир. Бокова. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2002, 115 с.
- Христоматия 1991:** *Христоматия по българска фолклористика*. Съст. Г. Данчев, А. Калоянов. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1991, 315 с.